

«Нові архіви» та інтерпретації погромів 1919 року в Україні: рецензія на збірник статей

Опубліковано 31.01.2020

// Оксана Дудко

Рецензія на збірник статей «Погроми під час російської громадянської війни сто років опісля: нові підходи, нові джерела», *Quest, Issues in Contemporary Jewish History*, 2019.

Група тетієвських беженців во дворе отдела социального обеспечения в Одессе

Група біженців з Тетієва в Одесі

Погроми 1919 року в Україні є, певно, однією з найбільш обговорюваних тем єврейської історії ХХ ст., якщо не рахувати Голокост. До того ж в останні роки тема насильства проти єврейського населення у 1919–1920 рр. стали об'єктом додаткової уваги дослідників у зв'язку зі 100-літніми роковинами подій. З-поміж нових публікацій на цю тему привертає увагу спеціальний випуск журналу «Quest» під редакцією Елізи Бемпорад та Томаса Чопарда. «*Quest, Issues in Contemporary Jewish History*», що має свій осідок у Мілані, є англомовним рецензованим журналом відкритого доступу з фокусом на дослідження сучасної єврейської історії. Збірник є важливим, однак, не тільки в контексті єврейської, але й української історії.

У рецензованому номері журналу представлено шість статей, які різняться і обраними теоретичними підходами, і джерельною базою. У випуску представлені статті істориків та теоретиків літератури та кіно.

Загалом статті випуску демонструють, якою диверсифікованою і міждисциплінарною є сучасна історіографія погромів. Зокрема з'явилася значна кількість публікацій, що розглядають погроми з перспективи культурної та соціальної історії (у збірнику – це дослідження Гаріет Мурав, Валері Познер і Поллі Зеведівкер). Також зросла кількість робіт, автори яких аналізують політичний та соціальний портрет погромників (у збірнику – це статті Крістофера Гілі, Томаса Чопарда, Брендон МакГівера). Якщо «традиційна» історіографія зосереджувалася переважно на аналізі дій та мотивацій політичних та воєнних еліт, то зараз у фокус досліджень потрапили «звичайні» призвідники та учасники погромів. Тим часом проблема участі у погромах українців продовжує залишатися незмінно актуальною в історіографічних дискусіях.

Місце, де стояв будинок вбитого у погромі рабина, с. Словечне, Волинь

Стаття професорки літератури Іллінойського університету в Урбана-Кампін Гаріет Мурав «Архів насильства: сусіди, незнайомці та істоти в «Місяцях і днях Ісаака Кіпніса»» є однією з найбільш методологічно інтригуючих. У «Місяцях і днях» ідишомовний радянський письменник Кіпніс розповідає про досвіди погромів у селі Словечне на Волині. Для опису погрому Кіпніс використовує термін «гефкер». Мурав інтерпретує цей термін як методологічний ключ для розуміння погромницького насильства. Як зазначає Мурав: «гефкер використовується у щоденному ідиші для позначення занедбаності, покинутості, а також беззаконної, аморальної поведінки та політичної анархії». Гефкер є водночас правовим терміном, що окреслює статус «нічийних» речей, від яких відмовилися власники або які ніколи не мали власників (як-от природні ресурси). Під час погромів саме єврейське населення перетворилося на «гефкер». Євреї, зазначає Мурав, «опинилися поза законом, 'як пил Землі', беззахисні перед насильством, яке здійснюється безкарно і за яке немає компенсації». Прикметно, що стан погрому-гефкеру, руйнує реальність моральних норм: акти милосердя та підтримки в умовах погрому сприймаються як чи не більша аномалія, аніж зрада і вбивство.

Насильство та його репрезентації також є центральною темою статті дослідниці кіно з Французького національного центру наукових досліджень (CNRS) Валері Познер. Вона аналізує причини маргіналізації погромів у ігровому та неігровому постреволюційному радянському кіно. Одним з прикладів їх вилучення з екранів може слугувати славнозвісний фільм «Броненосець Потьомкін» (1925). Як відомо, Ейзенштейн планував присвятити цілий акт фільму (65 кадрів) одеському

Ісаак Кіпніс (1896–1974) – радянсько-єврейський письменник, що писав на ідиші. Описав погром у с. Словечне на Волині у романі-хроніці «Місяці і дні»

погрому 1905 р. При чому сцени погрому мали бути зняті в естетиці паризького театру жахів «Гран Гіньоль», відомого завдяки натуралістичному та шоковому зображенню насильства. Однак фінальна версія стрічки зосередилася тільки на повстанні моряків. Серед поодиноких стрічок на тему погромів можна виділити кілька фільмів, знятих під час кампанії боротьби з антисемітизмом між 1913 р. і 1929 р. До них зокрема, належать, «Трипільська трагедія» (1926), «Проти волі батьків» (1926), незбережений «Мабул» (1927), «Очі, які бачили» (1928), «П'ять наречених» (1929).

Кадр з фільму «Трипільська трагедія» (1926, реж. О.Анощенко-Анод)

Незважаючи на появу кількох кінострічок, тема погромів переважно залишалася за кадром. Як зазначає Познер, погроми не вписувалися у бінарний героїчний наратив революції та громадянської війни. Окрім того, радянська влада боялася, що демонстрація насильства над євреями може спровокувати нову хвилю антисемітизму. Виключенню погромів також сприяла дискусія про «втому від насильства» у пресі. Наприклад, у журналі «Радянський екран» з'явилися статті, які критикували відверту демонстрацію сцен смерті, знущань та понівечених тіл. Хоч дехто з критиків вважав, що показ насильства має бути уроком для наступних поколінь, більшість була проти повторного переживання жахів громадянської війни у кіно. Відтак фільми про погроми, у яких насильство було центральним фокусом, ще більше маргіналізувалися.

Авторка також простежує цікаву тенденцію у роботі цензурних відділів:

на відміну від російських, українські цензори були більш терпимими до теми насильства й видавали більше дозволів на демонстрацію фільмів про погроми. На думку Познер, це сталося тому, що тема погромів була актуальнішою в Україні, а пам'ять про них була живою серед населення, значну частину якого становили євреї.

Загалом тему погромів неможливо досліджувати без вивчення українського контексту. Не дивно, відтак, що три з шести статей розглядають погроми у взаємозв'язку з процесами українського державотворення та революційного насильства. У статтях історика та працівника бібліотеки Університету Дарема Крістофа Гілі та постдокторанта Лондонського Університету і дослідника паризького Центру російських, кавказьких та центральноєвропейських студій (CERCEC) Томаса Чопарда український антисемітизм є головним об'єктом дослідження. Зокрема у статті «Бий євреїв, рятуй ... Україну: антисемітське насильство та українські державотворчі проекти, 1918–1920», Гілі доводить, що хоч погроми не були безпосереднім результатом політики уряду УНР, антисемітизм, міф про «жидобільшовизм» і віра у те, що євреї є ворогами української державності, були дуже поширеними у армії УНР. Таким чином, Гілі намагається вийти поза межі традиційної історіографічної дискусії про роль Симона Петлюри у погромах і показати, що антисемітизм був вкорінений в український національний проект. Поміж іншим він зазначає, що антисемітизм був поширений також серед українських політиків. Поза Петлюрою, Гілі дискутує про антиєврейські настрої Винниченка та інших українських політиків. Зокрема він вказує, що внутрішні документи УНР засвідчують віру політиків у те, що євреї були ворожими до ідеї української державності. Більше того, Гілі звертає увагу, що Винниченко і Петлюра пов'язували безпеку євреїв з їхнім ставленням до українського проекту і не виключали насильство проти тих, хто не підтримував УНР. Хоч Гілі звертає увагу на приклади, коли українська влада намагалася зупинити погроми, проте це не перешкоджає йому стверджувати про вмонтованість антисемітизму в український проект.

Отаман Зелений (Данило Терпило, 1886–1919), загони якого здійснили низку погромів у 1919 р. (сидить в центрі)

Група соратників Цюпа: 5. Мельниченко, 6. Денисюк, 7. Младший брат Цюпа, жестокий мучитель, 8. Белоусов.

Погромники з банди отамана Цюпа-Лисиці, що діяли на Чернігівщині

Також, на прикладі декларацій та листівок, що видавалися різними воєнними підрозділами УНР, Гілі наголошує, що антисемітські ідеї охоплювали практично всі рівні армії. При чому, Гілі розглядає армію УНР як однорідну, статичну та ієрархізовану структуру, якою, звісно, вона не була. Видається, що врахування складної динаміки функціонування української армії (надвисокого рівня мобільності, співіснування регулярних, нерегулярних та парамілітарних підрозділів, плинних та гібридних ідеологічних переконань і конфліктних мотивацій) могло б допомогти глибше зрозуміти умови та причини поширення антисемітських ідей.

Попри те, що український антисемітизм є основним об'єктом статті, Гілі, на жаль, не аналізує його причин. А тому він виглядає як патологічна риса, притаманна всім українцям. Приклади допомоги євреям і виступи деяких українців проти погромів сприймаються автором радше як виняток з правила. Більша увага до різних уявлень, суперечностей та внутрішніх дискусій, що супроводжували процес українського державотворення і впливали на ставлення до євреїв могли б допомогти реконструювати складну соціальну динаміку українсько-єврейських взаємин. Наприклад, пояснити як радикальне погромницьке насильство співіснувало з ідеєю надання автономних прав єврейській общині. До того ж порівняльний аналіз УНР та ЗУНР міг би сприяти додатковому розумінню того, чому в ситуації існування двох українських національних проектів масове екстремальне насильство спалахнуло тільки на території УНР.

М. Словечко после погрома. На отмеченной груде камней было зарублено десять человек

Словечко після погрому

Більше того, Гілі переплітає насильство 1919 р. з критикою політики Інституту національної пам'яті часів директорства Володимира В'ятровича, і таким чином, у непрямий спосіб, привносить у дискусію про 1919 р. розмірковування про другу світову війну та українську участь у Голокості. Таке химерне переплетення дискусій про передумови погромів 1919 року, Голокост та історичну пам'ять у сучасній Україні виглядає проблематичним. Видається, що антисемітизм, який Гілі представляє як причину насильства 1919 року, радше був його наслідком. У цьому контексті важливими є міркування антрополога Дональда Донхема про «казуальність війни» і джерельну проблему реконструювання наративів насильства пост-фактом. Як зазначає Донхем, «тенденція прочитувати минуле через сучасне (через період після насильства) обов'язково перебільшує і роздуває роль ненависті до інших як пояснення насильства»[1]. Відтак розгляд антиєврейського дискурсу і погромів в УНР були б більш продуктивними у контексті довоєнного антисемітизму, а також «довгого насильства», що охопило період від першої світової війни і аж до революції та громадянської війни.

Власне, антисемітизм в умовах громадянської війни став вибуховою сумішшю, що перетворила вбивство євреїв їхніми українськими сусідами на повсякденну практику. Томас Чопард застосовує мікропідхід Яна Гроса до [аналізу погромів](#) у Тетіїві, Германівці та Лебедині. Він стверджує, що саме «сусіди», а не збройні угруповання, чинили «найбільш радикальні погроми». Якщо військові угруповання були більш схильними до мародерства, то «сусіди-погромники» прагнули повністю знищити єврейську громаду в окремо взятому поселенні. Таким чином, хоч погроми української армії були набагато масштабнішими, «сусідські погроми» відзначалися більшою кривавістю, адже вбивство євреїв було головною метою таких нападів. Поза тим, погромники намагалися повністю витіснити євреїв з публічного простору, а тому вбивства і примусові виселення супроводжувалися руйнуванням символічних для євреїв місць, як-от синагог. Чопард також звертає увагу на приклади взаємодопомоги українських мешканців, однак детально не аналізує ситуації у яких погромам вдавалося запобігти. Тому питання, чому в одних випадках антиєврейські настрої вели до радикального насильства, а в інших – ні залишається однією з важливих історіографічних проблем, яка потребує подальшого дослідження.

Євреї, вбиті у погромі у Фельштині 17 лютого 1919

Тіла євреїв, вбитих у погромі в Овручі

Масове вбивство євреїв, на думку Чопарда, було можливим завдяки атмосфері безправ'я та безкарності в умовах відсутності стабільної влади. Поголоски про погроми у сусідніх місцевостях сприяли формуванню загальної погромницької атмосфери, яку суттєво підсилював поширений міф про «жидокомуну», що начебто прагнула заволодіти Україною [2]. Як наголошує Чопард, ці найбільш радикальні приклади антиєврейського насильства, хоч були і винятковими, все ж свідчать про існування насильства з ознаками геноциду задовго до Голокосту.

Біженці після погрому

Важливим аспектом статті Чопарда є аналіз соціального профайлу погромників. Чопард наголошує, що хоч ініціатори погромів були «сусіди», їх важко назвати цивільним населенням. Більшість призвідників погромів були учасниками першої світової або громадянської війн. Відтак навіть якщо погроми були здійснені «цивільними», вони все ж мали характер воєнного насильства. Не можна, однак, стверджувати, що злочинні дії вчиняли тільки учасники воєнних дій – мешканці сіл теж підтримували і брали участь у насильстві. Більше того, як показує автор, молоді чоловіки були більш схильними до радикальних насильницьких дій. При чому Чопард зазначає, що «молодший» не завжди означало вікову приналежність, а радше відображало місце погромників у локальній соціальній ієрархії. Аналіз Чопарда наводить на думку, що гендерний аналіз погромників може сприяти кращому розумінню соціокультурної тканини антиєврейського насильства в Україні.

Якщо у статті Чопарда йдеться про насильницькі дії українського – але не конче національно свідомого – селянства, а в статті Гілі – про політичних лідерів, українську армію і афілійованих з ними отаманів, то дослідження історика з Лондонського університету Брендона МакГівера стосується антисемітизму в Червоній армії. Гівер намагається заперечити поширену тезу, що антиєврейське насильство було притаманне тільки контрреволюційним силам. Проте, знову ж таки, як і у ситуації з армією УНР, отаманами чи сусідами-погромниками, на думку автора, носієм антисемітизму в Червоній армії був український «селянин-партизан». Тобто якщо Гілі розглядає сумнозвісного погромника отамана Григор'єва у контексті його зв'язку з українським національним проектом, то Гівер аналізує погроми Григор'єва крізь призму парадоксального сплетіння антисемітизму та більшовизму.

Важливою частиною статті Гівера є його намагання не просто констатувати факт антисемітизму, а пояснити його за допомогою критичної теорії. Гівер розглядає погроми у контексті класових відносин, при цьому він слушно зазначає, що клас і етнічність в Україні зразка 1919 р. були нерозривно пов'язаними. Відтак «основною рисою антисемітизму була репрезентація «єврея» як держателя влади, носія 'чужоземного' та виразно експлуаторського класового становища». Зокрема Гівер, цитуючи марксистського історика і філософа Мойше Постоне, стверджує, що у кризових моментах антисемітизм міг трактуватися як антигегемонний рух. Справді, на популярному рівні антиєврейське насильство сприймалося як логічне продовження боротьби проти соціального поневолення з боку єврейських капіталістів і експлуаторів. Іншими словами, гасла на кшталт «Бий жидів, рятуй революцію!» не сприймалися як взаємовиключні. Завдяки увазі до багатовимірності, а також до суперечливих мотивацій та поглядів учасників погромів, Гівер слушно засвідчує, що архітектуру і динаміку антиєврейського насильства можливо пояснити лише одночасно врахувавши різні соціальні та національні фактори.

Жерти погрому у Житомирі, березень, 1919

Тіла дев'яти євритих після погрому. Ймоеїрно, Богуслав, серпень 1919

Цікаво, що досвідам єврейського населення у погромах присвячено несподівано мало місця у збірнику. Фактично тільки одна стаття дослідниці з Університету Делаверу Поллі Завадівкер «Поборюючи жах: єврейські допомогіві товариства під час погромів російської громадянської війни» простежує єврейські реакції на погроми. Дослідження Завадівкер, однак, теж безпосередньо не стосується жертв, а розглядає гуманітарну діяльність різних організацій та товариств, зокрема «Комітету допомоги жертвам погромів», які опікувалися постраждалими, та, водночас, документували погроми. Фокус на інституційній історії допомагає дослідниці показати тяглість у діяльності єврейських гуманітарних організацій. Нові інституції, що постали для допомоги жертвам погромів переймали успішні практики, а також наймали на роботу працівників товариств, що з'явилися на початку першої світової війни. Під час війни ці організації, зокрема найвпливовіша серед них – «Єврейський комітет допомоги жертвам

війни» (ЕКОПО) – надавали допомогу біженцям, яких російська імперська влада примусово виселила з прикордонних територій у 1915 році.

Зеведівкер також показує складнощі, з якими стикалися працівники гуманітарних організацій в умовах постійної зміни режимів у 1917–1920 рр. Наприклад, попри те, що за Гетьманату Павла Скоропадського діяльність єврейських гуманітарних організацій була офіційно припинена, вони продовжували працювати напівофіційно. Ще складнішою була ситуація за часів Директорії. Єврейські представницькі органи були особливо критичними щодо уряду Директорії, який займав двоїсту позицію щодо погромів. З одного боку, українська влада засуджувала факт антиєврейського насильства, а, з іншого, звинувачувала євреїв у їхніх бідах. Зокрема, наголошувалось, що насильство було начебто спричинене тим, що євреї підтримували більшовиків. Відсутність рішучих дій з боку Директорії щодо боротьби з погромами відвернула багатьох євреїв від українського уряду. Більшовики, які, принаймні, на рівні риторики засуджували антисемітизм, видавалися кращими союзниками в умовах

наростаючого антиєврейського насильства. Окрім конфліктів з українською владою, авторка також звертає увагу на внутрішні конфлікти у самій єврейській громаді. Наприклад, сіоністська Єврейська національна рада відмовлялася підпорядковуватися соціалістичному Міністерству єврейських справ при Директорії, що ускладнювало надання допомоги жертвам. Важливо, що стаття розглядає діяльність організацій з перспективи окремих її діячів (Нахума Гергеля, Іцхака Гіттермана, Нохема Штіфа та ін.), що дає можливість прослідкувати не тільки інституційні рішення, але й персональні мотивації лідерів гуманітарного руху.

Загалом, збірник «Погроми під час російської громадянської війни» буде цікавий якнайширшій аудиторії завдяки актуальній тематиці, різноманітним методологічним підходам та оприлюдненню маловідомих джерел з історії погромів 1919 року в Україні. Для дослідників української історії, важливою, хоч подекуди дискусійною, є серія статей про українських призвідників та учасників погромів. Можливо, однак, саме вона спонукає до появи нових досліджень, що більш детально розглядатимуть взаємозв'язок між антисемітизмом, насильством та українським національним проектом.

У публікації використано ілюстрації, запозичені з відкритих джерел.

Авторка висловлює подяку Ларисі Білоус за обговорення та важливі зауваги при підготовці цієї рецензії.

Отаман Никифор Григор'єв (1884-1919), сумнозвісний за свій антисемітизм та криваві погроми у 1919 в Україні

Оксана Дудко – кандидатка історичних наук (2011), докторантка Університету Торонто та наукова співробітниця Центру міської історії. Сфера наукових зацікавлень: культурна та соціальна історія першої світової війни та Української революції, Українські січові стрільці, історія насильства, історія театру. Окрім досліджень, пише тексти для виставок, а також курує музейні та театральні проекти. Вибрані публікації: «Між національної та популярною культурою: театри в окупованому Львові (вересень 1914 року – червень 1915 року)», *Україна модерна* 23 (2016), 45-76; "Riflemen Art: Visualising "the Ukrainian War," in *Nationalism and Cosmopolitanism in Avant-Garde and Modernism: The Impact of WW I*, ed. Lidia Gluchowska, Vojtěch Lahoda, Praga: Artefactum 2019 (у друці). Живе між Торонто і Львовом.

[1] Bay, Edna G., and Donald L. Donham, eds. *States of Violence: Politics, Youth, and Memory in Contemporary Africa*. University of Virginia Press, 2007, 28.

[2] Детальніше про міф «жидобільшовизму» можна прочитати у недавній публікації: Hanebrink, Paul. *A Specter Haunting Europe: The Myth of Judeo-Bolshevism*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2018.